

К. В. КАЛЮГА

**МИСТЕЦТВО ЗДОБУВАТИ
ТА ВИКОРИСТОВУВАТИ
ІНФОРМАЦІЮ ЩОДО ОСОБИ
ЗЛОЧИНЦЯ**

Монографія

Харків
«Право»
2019

Рецензенти:

А. В. Іщенко, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;

О. С. Сاینчин, завідувач кафедри галузевого права Херсонського державного університету, доктор юридичних наук, професор;

В. М. Тertiшник, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Університету митної справи та фінансів, доктор юридичних наук, професор, академік Академії політичних наук

Калюга К. В.

К17 Мистецтво здобувати та використовувати інформацію щодо особи злочинця : монографія / К. В. Калюга. – Харків : Право, 2019. – 256 с.
ISBN 978-966-937-664-0

Монографія присвячена комплексному дослідженню проблеми встановлення особи злочинця засобами традиційних і нетрадиційних методів криміналістики. У ній розкрито теоретичні основи побудови окремої криміналістичної теорії про зовнішні ознаки та властивості особи злочинця. Проведено аналіз, узагальнено проблеми та розроблено практичні рекомендації щодо встановлення особи невідомого злочинця в кримінальному провадженні. Набуло подальшого розвитку використання методу моделювання на початковому етапі розслідування злочинів. У його межах розглянуто сучасні можливості складання «криміналістичного портрета» невідомого злочинця.

Монографія адресована викладачам, молодим науковцям, ад'юнктам, аспірантам, курсантам, студентам і слухачам закладів вищої освіти. Може стати в пригоді слідчим, експертам (спеціалістам), оперативним працівникам, прокурорам, суддям та слідчим суддям.

УДК 343.933

ВСТУП

Робота спрямована на розробку окремої криміналістичної теорії про зовнішні ознаки та властивості особи злочинця й містить інформацію про: історію становлення поняття особи злочинця в криміналістичних дослідженнях; наукові основи окремої криміналістичної теорії про зовнішні ознаки та властивості особи; напрями та прийоми дослідження особи злочинця та сучасні виклики практики і перспективи застосування наукових знань про особу злочинця тощо.

Це комплексне вивчення людини як об'єкта криміналістичного пізнання, включаючи всі його властивості, ознаки та якості, прояви, важливі для встановлення особи, а також формування єдиного методологічного підходу в теорії криміналістики, як окремого вчення, щодо вивчення людини з урахуванням практики розслідування злочинів.

Дослідження проблеми особи злочинця завжди викликало підвищений інтерес з боку правників-науковців (Г. А. Аванесов, Ю. М. Антонян, С. М. Богомолова, А. І. Долгова, В. Є. Емінов, М. І. Єнікєєв, С. М. Єніколопов, Г. Х. Єфремова, В. А. Журавель, О. М. Зінін, А. Ф. Зелінський, К. Є. Ігошев, І. І. Карпець, В. Є. Коновалова, В. Н. Кудрявцев, Г. Мінковський, В. О. Образцов, В. Ф. Пірожков, С. В. Познишев, О. О. Протасевич, А. Р. Ратінов, М. В. Салтевський, О. Б. Столяренко, В. Ю. Шепітько, А. М. Яковлев та інші).

У той же час недостатня розробленість проблеми в умовах кардинального реформування всієї системи судових і правоохоронних органів, істотних змін в кримінальному процесуальному законодавстві, потребує розширення та поглиблення знань про особу злочинця, що дозволило б забезпечити необхідний рівень конкретності і продуктивності відповідних криміналістичних рекомендацій.

Проблемами криміналістичного моделювання займалися відомі вітчизняні та зарубіжні науковці: Р. С. Белкін, А. А. Бухаченко, Т. С. Волчецька, Г. А. Густов, А. В. Дулов, В. А. Журавель, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, І. М. Лузгін, В. Г. Лукашевич, В. А. Образцов, О. Р. Ратінов, В. Ю. Шепітько.

Складанням криміналістичних портретів, психологічних профілів, суб'єктивних портретів тощо, займалися: С. М. Богомолова, О. М. Зінін, О. О. Протасевич, В. О. Образцов, М. В. Салтевський, А. М. Столяренко.

Особистість злочинця також привертала увагу вітчизняних дослідників з різних областей юридичної науки: кримінального права, кримінології, юридичної психології, криміналістики, пенітенціарної теорії і тому подібне. Серед них Ю. М. Антонян, Р. С. Белкін, Ю. Д. Блувштейн, І. В. Борисенко, В. Л. Васильєв, І. А. Возгрін, В. К. Гавло, Я. І. Гишинський, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. Г. Гончаренко, І. Н. Даньшин, А. І. Дворкін, В. С. Емінов, Д. В. Жмуров, В. А. Журавель, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, А. В. Іщенко, І. І. Карпець, А. Н. Колесніченко, В. С. Коновалова, В. Н. Кудрявцев, С. І. Курганов, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'яничков, С. П. Митричев, В. А. Образцов, І. Ф. Пантелєєв, І. В. Пиріг, А. Р. Ратінов, О. С. Саїнчин, М. В. Салтевський, А. Б. Сахаров, Л. А. Сергєєв, В. Г. Танасевич, В. М. Тертишник, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько, В. І. Шиканов, М. Г. Щербаківський, М. П. Яблоков та ін.

У криміналістиці інформація про властивості та ознаки злочинця й зараз використовується дуже обмежено, лише як орієнтуюча інформація при складанні словесного портрета, під час проведення слідчих (негласних) розшукових дій у вигляді суб'єктивних відображень очевидця, тобто уявного образу.

Тому вирішення такої ситуації за допомогою розробки окремого криміналістичного дослідження властивостей та ознак людини, з використанням технічних засобів і методик їхнього дослідження для виявлення криміналістично значимої інформації, що є інформативною, індивідуальною, динамічною, мінливою, і яка може бути використана при розслідуванні злочинів.

На основі зазначеного в роботі розроблено підходи до формування окремої методології криміналістичного дослідження властивостей та ознак людини для встановлення ідентифікаційної значущості кожної з властивостей і ознак людини, знаходження кореляційних залежностей між властивостями і ознаками особистості та інш. Запропоновано створення відповідної бази обліків з фіксацією властивостей, ознак та якостей осіб, причетних до вчинення злочинів, забезпечити накопичення таких даних для постійного функціонування комп'ютерної системи підтримки дослідження властивостей та ознак людини.

Такі фактори, як виховання в сім'ї, спадковість і освіта, чисто зовнішні особливості суб'єкта злочинної поведінки, властивості його особистості в поєднанні з ім'ям і навіть зі знаком Зодіаку, під яким він народжений, в комплексі і певної пропорційності цих складових допомагають розгадати таємниці анатомії злочинності.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА СВІТОВОГО ДОСВІДУ

1.1. Стан дослідження поняття «особа злочинця»

У підрозділі проаналізовано етимологію основних термінів, що вживаються в дослідженні.

Докладно розглянемо основні історичні етапи становлення та розвитку теорії й практики встановлення особи невідомого злочинця в різні періоди розвитку людства як складової знань стосовно злочинів, що вчинялися, та тодішніх знань щодо засобів боротьби із цим антисоціальним явищем, які в подальшому сформували систему криміналістичних знань.

Почнемо з аналізу етимології термінів, що вживаються в дослідженні.

Так, ще у Давній Греції, термін «особистість» спочатку означав маску (личину), яку надягав актор театру, потім самого актора та його роль.

У римлян це слово використовувалося з указівкою на соціальні функції або ролі: особа батька, особа обвинувача, особа судді, особа захисника тощо.

Тож, під час уживання слова «особистість» повсюдно стали мати на увазі «роль» яку відіграє в суспільстві та чи інша людина¹.

Й сьогодні застосування терміну «особистість» до окремого індивідуума підкреслює його роль у суспільному житті, у суспільстві².

¹ Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология. Москва : Юрист, 1995. 256 с.

² Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Концерн «Видав Дім «Ін Юре», 2004. 424 с.

Особа – це насамперед суб'єкт певних соціальних відносин і свідомої діяльності, людина, яка має соціальні, фізико-біологічні і психологічні особливості¹.

Ми вважаємо, що сьогодні вчення про неї є одним із центральних складових предмета науки криміналістики. Без нього неможливо до кінця з'ясувати всі інші наукові та практичні проблеми, що торкаються розробки рекомендацій криміналістичної тактики та методики розслідування злочинів.

Установлено, що впродовж усього розвитку науки дослідники вкладали різне значення в поняття «особа злочинця». Її розглядали в теологічному значенні й з позиції класичного марксизму, заборони й обмеження за радянських часів; були перекося в біологічний напрям (З. Фрейд) і соціальний (неофрейдизм).

Не дивлячись на те, що опубліковано багато праць на тему особи², існує багато описових, поведінкових, структурних і морально-юридичних його визначень, досі не має однозначного визначення поняття особистості, яке б претендувало на всебічну характеристику особи³. Відомо, що особа є відкритою соціальною, фізико-біологічною та

¹ Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності : навч. посібник. Харків : Право, 2006. 160 с.

² Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследование преступлений. Москва, 1996; Асмолов А. Г. Психология индивидуальности. Москва, 1985; Біленчук П. Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого (проблеми комплексного вивчення особи обвинуваченого в стадії попереднього слідства) : монографія. Київ : Атіка, 1999. 352 с.; Дубинин Н. П., Зинин А. М. Внешность человека в криминалистике. Москва, 1995; Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность. Москва, 1982. С. 270; Лаврухин С. В. Криминалистическая концепция поведения преступника. *Государство и право*. 2004. № 6. С. 58–65; Лазурский А. Ф. Классификация личностей. Ленинград, 1924; Мейли Р. Структура личности. *Экспериментальная психология*. Москва, 1970. С. 258; Михлин А. С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания. Фрунзе, 1980. С. 188–190; Образцов В. А. Выявление и изблечение преступника. Москва, 1997; Салтевский М. В. Следы человека и приемы их использования для получения информации о преступнике и обстоятельствах преступления : лекция. Киев : НИИРИО КВШ МВД СССР, 1983. 44 с.; Шурухов Н. Г. Личность пенитенциарного преступника. *Социологическое исследование*. 1993. № 8. С. 7–83.

³ Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекций. Харьков : Прапор, 1996. 260 с.

психологічною системою найвищого рівня складності, здатну на малоймовірні реакції на зовнішні подразники і в цьому сенсі від них незалежну. Поведінка індивіда важко прогнозується; «Людина – істота несподівана» (Франс А.)¹.

Враховуючи, що сьогодні немає окремої узагальнюючої роботи з дослідження історії розвитку вчень про особу злочинця, в той час як його адекватне розуміння сприятиме швидкому встановленню особи невідомого злочинця, його ідентифікації, пізнання природи мотивів поведінки з метою застосування відповідних тактичних засобів тощо, таке дослідження стає особливо актуальним.

Наприклад, у кримінології, за концепцією кримінальної субкультури (на відміну від другорядної ролі порівняно зі злочином, злочинністю, діянням) людина стає на чільне місце пояснення причин злочинності, пошуку закономірностей правослужняної та протиправної поведінки в глобальній системі «особистість – спільність – суспільство»².

Серед криміналістичних вчень, що використовуються в практиці розслідування злочинів, рекомендації габітології, а вірніше емпіричні, накопичені досвідом знання застосовувалися з незапам'ятних часів. Так, в одному з документів, що відносяться до 9 року I століття н.е., виявлено запис про розшук раба втікача з описом прикмет його зовнішності: «Молодий раб Арістогена, сина Хрізіпп, представник від Алабанди, втік в Олександрію; ім'я його Герман, на прізвище також Нейлос; він уродженець Сирії, з Бамбіко, приблизно 18 років від роду, середнього зросту, безбородий, з прямими ногами, з ямкою на підборідді, з бородавкою на лівій стороні носа, з рубцем через лівий кут рота, татуйований варварськими літерами на правому зап'ясті»³.

¹ Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії: Анатоль Франс URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Анатоль_Франс

² Кримінологія : запрошення до дискусії : монографія / авт. кол.: О. В. Баляба, Е. В. Віленська, Е. О. Дідоренко, Б. Г. Розовський. Луганськ : РВВ ЛІВС, 2000. 318 с.

³ Образцов В. А., Степаненко Д. А. Теория криминалистической идентификации: состояние, проблемы, перспективы развития. *Lex Russica*. Москва : научн. труды МГЮА, 2006. № 4.

Німецький криміналіст Р. Гейндль відзначав, що ще за 300 років до н. е., в Єгипті були розроблені і використовувалися для розшуку рабів дві системи опису ознак зовнішності людини. Одна з них застосовувалася для фіксації зовнішності (створення портрета), визначала ім'я, вік, особливості фігури, зріст, колір шкіри і очей, форму обличчя і носа, розміри окремих частин тіла, інша називалася «Кулай-пулу» і використовувалася для короткого опису ознак зовнішності¹.

Окремі дослідники (Жолнович І. В.) також зазначали, що давніми методами ідентифікації особи були калічення і таврування².

Викладені посилання свідчать, що діяльності з встановлення особи злочинця були актуальні та практично значимі у різні історичні періоди та епохи³.

Розглянемо основні історичні етапи становлення та розвитку теорії та практики встановлення особи невстановленого злочинця.

Особа, як об'єкт криміналістичного дослідження, пов'язана з подією злочину, тому поняття «особа злочинця» – умовне і розглядається як сукупність відомостей, що мають значення для розслідування стосовно осіб, які вчинили кримінальне правопорушення.

Становлення вчення про особу злочинця нами прослідковується в різні періоди розвитку людства як складової частини знань стосовно злочинів, що вчинялися, та тодішніх знань щодо засобів боротьби з цим антисоціальним явищем, які у подальшому склали систему криміналістичних знань.

Основними віхами становлення поняття особи невідомого злочинця є вчення: італійського лікаря-психіатра та криминолога Ч. Ломброзо (1835–1909 рр.), австрійського професора Г. Гроса (1847–

¹ Образовательный портал Hotelugor: криминалистическая техника : лекции. URL : <http://www.hotelugor.ru/kriminalisticheskaya-tekhnika-lekcii/101/265>

² Жолнович І. В. Теоретичні проблеми та питання практики криміналістичного опису особи за зовнішністю : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007.

³ Сорокач О. В. *Щодо становлення та розвитку теорії і практики встановлення особи невідомого злочинця* : наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2013. Вип. 10. С. 260-265.

1915 рр.); французького вченого А. Бертільона (1853–1914 рр.); радянських учених: судового медика та криміналіста М. С. Бокаріуса (його головна наукова праця «Довідковий підручний альбом для працівників карного розшуку і міліції при складанні словесного портрета», 1924 р.), І. М. Якімова (1912–1982 рр.) та І. П. Крилова (1906–1996 рр.), а також окремі дослідження Р. С. Белкіна (1922–2001 рр.), Т. В. Варфоломєєвої (1942 р.), А. І. Вінберга (1908–1989 рр.), І. А. Возгрини (1929–2005 рр.), Ю. Г. Корухова (1929 р.), М. І. Порубова (1932 р.), М. П. Яблокова (1925 р.). На сучасному етапі проблемам ототожнення особи приділяли увагу такі українські вчені, як: В. Д. Басай, В. П. Бахін, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, Н. І. Кліменко, О. А. Кіріченко, В. С. Кузьмічов, В. Т. Нор, М. В. Салтєвський, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський.

Деякі засоби та прийоми криміналістичної спрямованості знайшли своє відображення у правових актах Київської Русі, а саме – у «Руській правді». Літописи XV—XVI ст. свідчать про використання криміналістичних знань, зокрема, при порівнянні підписів у рукописах, виявленні підробок документів тощо¹.

У 1805 р. вийшла в світ перша в Росії історична правова пам'ятка – «Зерцало правосуддя», що містила загальні правила і тактичні прийоми розслідування злочинів, визначено кілька напрямів викриття винного: «від імені» (потерпілого), «від причини», «від справи» (тобто події), «від місця», «від способу», «від знарядь», «від часу» тощо².

Характерним прикладом також може слугувати праця А. А. Квачевського «Про кримінальне переслідування, дізнання та попереднє дослідження злочинів за судовими статутами 1864 року»³. У ній аналізувалися способи вчинення окремих видів злочинів, підкреслю-

¹ Білецький Л. Руська правда й історія її тексту / за ред. та вступ сл. Ю. Книша. Вінніпег : Укр. вільна акад. наук в Канаді, 1993. 166 с.

² Радкевич П. Зерцало правосудия. Санкт-Петербург : Б. и., 1805.

³ Квачевський А. Про кримінальне переслідування, дізнання та попередньому дослідженні злочинів за судовими статутами 1864. Санкт-Петербург, 1866. ч.ч. 1–3.

валася роль слідів у встановленні і викритті злочинця, докладно розглядалися порядок вивчення документів, упаковки речових доказів, інші прийоми збирання судових доказів. Автор зазначав, що одним із кращих указівників на відоме обличчя слугують сліди його перебування на місці злочину, вони бувають дуже різні: сліди ніг, рук, пальців, чобіт, черевиків, кінських копит, різних дрібних речей, що належать відомій особі; сліди бувають тим кращими, чим більш дають певних указівок, чому відмітні вони, чим більш в них чого-небудь особливого, наприклад, відбитків різного гатунку цвяхів на підошвах, слід копита коня, кованого на одну ногу; тут точне вимірювання, тобто визначення тотожності речей з тотожністю особи, може повести до багатьох указівок¹.

Ганс Гросс у своїх роботах² систематизував усі відомі на той час засоби і прийоми роботи з доказами, розробив низку оригінальних рекомендацій з виявлення, вилучення і дослідження слідів та інших речових доказів, описав побут і жаргон професійних злочинців, найбільш розповсюджені в практиці способи вчинення і приховування злочинів і сформулював основи методики розкриття та розслідування низки небезпечних злочинів.

Тенденція консолідації цих знань проявилася наприкінці XIX і на початку XX ст. Одними з перших її напрямів були представлені переважно дослідженнями в галузі антропометрії, дактилоскопії, опису зовнішності людини, фотографії³.

¹ Самошина З. Г. Историчний нарис розвитку криміналістики в МДУ. Москва, 1982.

² Gross H. Die Ehrenfolgebeistrafergerichtlichen Verurtheilungen. Graz, 1875; Gross H. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Graz, 1892; Gross H. Lehrbuch für den Ausforschungsdienst der k. Gendarmerie, 1894; Gross H. Kriminalpsychologie. Graz, 1898, 1905; Gross H. Enzyklopidieder Kriminalistik. Leipzig, 1901; Gross H. Der Raritätenbetrug, 1901; Gross H. Zurechnung und strafrechtliche Verantwortlichkeit in positiver Beleuchtung. Berlin, 1903; Gross H. Kriminalistische Tätigkeit und Stellung des Arztes. Braumüller, Wien, 1909; Gross H. Archiv für Kriminalanthropologie und Kriminalistik, 1898–1915.

³ Іщенко С. П., Топорков А. А. Криміналістика : підручник. вид. 2-е, випр. і доп. / під ред. доктора юридичних наук, професора С. П. Іщенко. Москва : Инфра-М, 2005.

Так, у 1882 р. А. Бертільйон запропонував метод антропометричної реєстрації й ототожнення злочинців (бертільйонаж), розробив методи сигналітичної та метричної фотозйомки, принципи словесного портрета¹.

Дещо пізніше виникає дактилоскопічний метод реєстрації злочинців: Вільям Гершель (1877 р.)², Генрі Фолдс (1879–1880 рр.)³, Френсіс Гальтон⁴, Едвард Генрі⁵ тощо.

У розвитку вітчизняної криміналістики, умовно, можна виділити такі етапи: становлення і накопичення емпіричного матеріалу (кінець XIX ст. – 1930-і роки); формування окремих криміналістичних теорій (кінець 1930-х – кінець 1960-х років), саме тут прослідковується формування окремих криміналістичних теорій і вчень у яких досліджуються різні аспекти поняття особи злочинця.

У цей період виходить фундаментальна праця П. С. Семеновського «Дактилоскопія як метод реєстрації» (1923)⁶.

У 1935–36 рр. вийшов у світ перший вітчизняний підручник з криміналістики, в якому були розділи з кримінальної техніки і тактиці, а також методики розслідування злочинів. У ньому був сконцентрований і узагальнено досягнутий на той час рівень розвитку науки. У 1938–39 рр. його перевидали з деякими виправленнями і доповненнями. Слід зазначити, що автори підручника включали в розділ тактики вчення про професійного злочинця, його звички, забобони і жаргони, а також інші дані⁷.

¹ Бертільйон, Альфонс. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890–1907.

² Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії: Вільям Гершель. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Вильям_Гершель

³ Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії: Генрі Фолдс. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Генри_Фолдс

⁴ Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії: Френсіс Гальтон URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Френсіс_Гальтон

⁵ Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії: Едвард Генрі. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Едвард_Генри

⁶ Семеновський П. С. *Дактилоскопія як метод реєстрації*. Москва, 1923.

⁷ Криміналістика. Книга I. Техніка і тактика розслідування злочинів. Москва, 1935.